

ד"ר אליעזר שלוסברג

"פ' רפה בלשון ישמעאל" בפרשנות ימי-הביניים

ראשי-פרקים

- א. הקדמה
- ב. ר' יונה אבן ג'טאח
- ג. ראבי"ע
- ד. רד"ק
- ה. רלב"ג
- ו. ר' יוסף בן נתמיאש

*

א. הקדמה

העברית והערבית (והארמית), לשונות אחיות הן. על הדמיון הרב ביניהן עמדו כבר חכמי ימי-הביניים. כך, למשל, ר' יהודה אבן קוריש, אשר חי במחצית הראשונה של המאה העשירית ושנחשב "אבי הבלשנות המשווה", מסביר בהקדמתו לחיבורו הלשוני את מניעי כתיבתו, תוך שהוא מצביע על הדמיון המופלג בין שלוש הלשונות ומציע לו הסברים היסטוריים וגיאוגרפיים: החלטתי לחבר את הספר הזה לאנשי הבינה ולבעלי הדעת, כדי שיידעו, כי כל לשון הקודש המצויה במקרא, נפוצו בה מילים ארמיות, נתערבו בה מילים ערביות ונפזרו בה מילים לועזיות [=יווניות-לטיניות] וברבריות, ובמיוחד הערבית, לפי שיש בה הרבה מילים מופלאות, שמצאנו כי הן עברית טהורה, עד כדי כך שאין בין העברית לערבית בדבר הזה שוני אלא החילוף שבין הצדדי לציאד¹, הגימל לגי"ם, הצדדי לטי"א, החיית לכי"א והזיין לדא"ל. הגורם לדמיון הזה והסיבה לההתערבות הזאת לא היו אלא קירבת השכנות של הארצות וקירבת היחס, לפי שתרח אבי אברהם היה ארמי, וגם לבן היה ארמי, ישמעאל וקדר היו דוברי ערבית מאז דור הפלגה בזמן הבלבול בבבל, ואילו אברהם, יצחק ויעקב, עליהם השלום, דבקו בלשון הקודש מאז אדם הראשון... הנה העברית, הארמית והערבית טבועות בדבר הזה בתבניות שוות.²

1 שם אות ערבית, הדומה לאות העברית המקבילה, וכך גם האותיות ששמן נזכר בהמשך.

2 ר' יהודה אבן קוריש, הרסאלה [= האיגרת], מהדורת דן בקר, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 116-118. ריבי"ק הקדיש את חלקו השלישי של ספרו להשוואת העברית והערבית "במילים עצמן, בראשי המילים, בתוכיחן ובסופיהן [= בתחיליות, בתוכיות ובמוסמיות] ... ודברים יקרים ומופלאים בכלל זה" (עמ' 226 והלאה).

על הקירבה בין העברית לערבית עמד גם ר' אברהם אבן עזרא בביאורו למגילת "שיר השירים", בו הסביר גם מהי הלגיטימציה שיש לפרשני המקרא, והוא ביניהם, להיעזר בלשון הערבית לצורך ביאור מקראות קשים:

והעומד על זה החיבור אולי יתמה, למה אומר כאן בלשון ישמעאל, בעבור קוצר דעתנו, כי לא נדע מלשון הקודש כי אם הכתוב במקרא שהוצרכו הנביאים לדבר, ומה שלא הוצרכו לא נדע שמו.³ ובעבור היות לשון ישמעאל קרוב מאד ללשון הקודש, כי בניינו ואותיות יהו"א והמשרתים ונפעל והתפעל והסמיכות, דרך אחת לשתיהן, וכן בחשבון, ויותר מתצי הלשון ימצא כמוהו בלשון הקודש. על כן כל מילה שלא נמצא לה חבר במקרא ויש דומה לה בלשון ישמעאל, נאמר אולי פירושה כן, אעפ"י שהדבר בספק.⁴

ואכן, בהסתמך על הדמיון הרב שבין העברית לערבית, הירבו פרשני המקרא בימי-הביניים להיעזר בערבית לצורך ביאור הכתובים.⁵

במאמר זה ברצוננו להדגים את ההסתמכות על הלשון הערבית בפרשנות המקרא באמצעות השימוש שעשו כמה מחכמי ימי-הביניים במונח: "פ"א רפה בלשון ישמעאל".

בלשון הערבית ניתן לאחות משפטים באמצעות שתי אותיות חיבור: וא"ו ו-פ"א. אולם לשתי אותיות אלו יש בערבית משמעויות נוספות, שבאו לידי ביטוי אף בחיבוריהם של חכמי ימי-הביניים. כך, למשל, יש לוא"ו גם הוראה של ניגוד, ויתור, מצב וברירה.⁶ גם ל-פ"א החיבור יש בערבית משמעויות נוספות, שחכמים יהודים שונים ניסו למצוא אותן בלשון המקרא.⁷

3 כלומר: אוצר המילים המקראי אינו מקיף את מלוא המצאי הלשוני העברי בתקופת המקרא, אלא רק את המילים והצורות הדקדוקיות והתחביריות שהנביאים נוסקו להן לצורך נבואותיהם.

4 שה"ש ח, יא (הפעם הראשונה").

5 ראה על כך בהרחבה במאמרי: "השפעות אסלאמיות על פרשנות המקרא של ימי-הביניים", מחניים 1 (תשנ"ב), עמ' 92-105; "יפייפותו של ישמעאל באהלי ישראל - למקומה של הערבית בפרשנות המקרא היהודית בימי-הביניים", טללי אורות, ו (תשנ"ה), עמ' 381-398.

6 על העתקת משמעויות אלו ואחרות ללשון העברית ראה, למשל: יהודה רצהבי, "הוראת הווא"ו בתפסיר ר' סעדיה גאון", ספר יוסף ברסלבי, ירושלים תש"ל, עמ' 445-460. רצהבי מזהה לא פחות מ-43 משמעויות שונות של הווא"ו בלשון המקרא, אשר רסי"ג מבחין ביניהן בהשפעת הערבית ונותן להן ביטוי בתרגומו.

7 לסקירה ראשונית על סוגיה זו ראה: יהודה רצהבי, "פ"א בלשון ישמעאל בכתובי מקרא", מחקרים בעברית ובלשונות שמיות - מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, רמת-גן תש"ס, עמ' 9-17. תודתי למו"ר פרופ' רצהבי, שעודדני וזירזני להמשיך לחקור בנושא זה. מכיון שאינני רוצה להאריך כאן בפירוט המשמעויות של הפ"א בערבית, אסתפק בהפניית

במאמר זה נדגים את השימוש שעשו כמה מחכמי ימי-הביניים ב"פ"א רפה" זו, וננסה לעמוד על כוונתם בהשוותם אליה וא"ו המופיעה בפסוקי מקרא.

א. ר' יונה אבן ג'נאח

ר' יונה אבן ג'נאח (להלן: ריב"ג), אשר חי ופעל בספרד במחצית הראשונה של המאה ה-10, מתייחס לוא"ו העברית בהוראת פ"א רפה בלשון ישמעאל בספר הדקדוק שלו, "הרקמה", וזאת במהלך דיונו בהוראותיהן של אותיות השימוש. בין הייתר הוא מציין, כי אחת מהוראותיה היא "כמו הפא אצל הערב", ומונה מספר משמעויות שלה:⁸

"אז" - דהיינו, האמור אחרי הוא"ו הוא המשך הגיוני של האמור לפניו.⁹ ריב"ג מדגים הוראה זו באמצעות פסוקים רבים ובהם: "ויאמר אליהם טמאו את הבית ומלאו את התצרות חללים צאו ויצאו והכו בעיר" (יחזקאל ט, ז), כלומר, כהיענות לציווי בחלקו הראשון של הפסוק יצאו ששת האנשים (ראה שם פס' ב) והיכו בעיר; "וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו" (ויקרא כה, לה), שעניינו: אז תחזיק בו;¹⁰ "כי יהיה לאיש בן סורר ומורה... ותפשו בו אביו ואמו" (דברים כא, יח-יט) - אז יתפשו בו.¹¹

"עתה" - כלומר, בהוראת זמן.¹² ריב"ג מדגים הוראה זו באמצעות הפסוק: "ויען דוד ויאמר הנה חנית המלך ויעבר אחד מהנערים ויקחה" (שמואל א כו, ב), שעליו הוא כותב, שהוראתו "כמו 'אז יעבר', שהוא קרוב בענין 'עתה'".

המבקש לעיין בסוגיה זו לספר: W. Wright, A Grammar of the Arabic Language, Cambridge 1977, pp. 290-291, ובמקומות נוספים שם.

8 המהדיר, מיכאל וילנסקי, משער, כי פירוט המשמעויות נוסף ע"י מתרגם החיבור "לצורך הקוראים שאינם בקיאים בשפה הערבית" (ראה מראה-המקום בהמשך, עמ' סג, הע' 8). הערתו זו של וילנסקי הובאה ע"י שרגא אברמסון (מפי בעלי לשונות, ירושלים תשמ"ח, עמ' 99, הע' 4) ונראה שהסכים לה.

9 ספר הרקמה, מהדורת מיכאל וילנסקי, ירושלים תשכ"ד, עמ' סג, שוי 17.
10 רס"ג, לשם השוואה, מתרגם את הו"ו באמצעות אות החיבור "פ"א": "פאשדדה" [= אם כך חזק אותו] (תרגום חמשה חומשי תורה בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון בן יוסף הפיומי, מהדורת נפתלי דירינבורג, פריס תרנ"ג). אין זה המקום לעמוד על השפעת רס"ג על ריב"ג, אך אין ספק שרבים מכללי הלשון ומהמשמעויות המילוניות שניסח ריב"ג בחיבוריו, מקורם ברס"ג, וכך הוא גם בדוגמה זו ובאלו שתובאנה בהמשך.

11 רס"ג קדם לריב"ג בציון הוראה זו, לפי שתרגם אף הוא באמצעות "פ"א" ערבית: "פליקבץ" [= אז יתפשו].

12 עמ' סד, שוי 8-9. המהדיר, וילנסקי, מעיר, כי אפשר היה להגיה "עת" (במקום "עתה" - שם, הערה 2).

"אם כן" - בהוראת סיבתיות.¹³ הפסוק שריבי"ג מביא להדגמת משמעות זו הוא: "הלא מעט ימי וחדל" (איוב י, כ), שאותו הוא מבאר במילים: "הרפה ממני אם כן, שהוא גם כן קרוב לענין 'אז'".
 "ל" - הוראת כיוון.¹⁴ ריבי"ג מצטט בהוראה זו את הפסוקים: "בשערי החצר הפנימית וביתה" (יחזקאל מד, יז), שהוראתו: "לביתה"; "מקיר העיר וחוצה" (במדבר לה, ד), שעניינו: לחוצה.

ג. ראבי"ע

ראש לכל הפרשנים, אשר העירו על וא"יין מקראיות, כי הן "כפ"א רפה בלשון ישמעאל", היה ר' אברהם אבן עזרא. על תפוצתן הגדולה של וא"יין אלו ניתן ללמוד מביאורו על "ונכחת" (בראשית כ, טז), שם הוא כותב: "ויהיה וי"י ונכחת' כפ"א רפה בלשון ישמעאל, ובמקרא אלפים כמוהו".¹⁵ וכן הוא כותב בפירושו על "והייתם קדשים" (ויקרא יא, מד): "והוי"י כפ"א רפה בלשון ישמעאל... ורבים כמוהו". גם בפירושו על "ולא עליהם יהיה הגשם" (זכריה יד, יז) ראבי"ע מעיר, כי הוא"י היא "כפ"א רפה בלשון ישמעאל", והוא מוסיף ומציין, שמשמעות זו קיימת אך ורק בעברית ובערבית: "ואין יכולת באדם לפרש זאת בלשון אחרת, כי לא ימצא זה הלשון כי אם בלשון ישמעאל ובלשון הקודש". ראבי"ע שב ומדגיש ייחוד לשוני זה של הלשון העברית והלשון הערבית, שאינו מצוי בלשונות אירופיות, גם בביאורו על "ונחני בדרך עולם" (תהילים קלט, כד): "ודע, כי וא"י ונחני... כפ"א רפה בל' ישמעאל, ואין יכולת באדם לדבר בה בלשון אדום".

שתי המשמעויות העיקריות שראבי"ע עצמו מביא ל"פ"א הרפה" הן כדלקמן:¹⁶

13 עמי סד, שוי 10-11.

14 עמי סד, שוי 12-14.

15 על פסוק קשה זה ראה גם: יצחק שבטיאל, "ביאור סתומות במקרא (על זאת כל ונכחת)", ספר קורנגרין, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 268-271.

16 רצהבי במאמרו הנזכר לעיל (ראה הערה 7) מציין, כי קשה להסיק מהי המשמעות המדוייקת שמפרשי הפ"א הרפה ייחסו לה בכל כתוב וכתוב, וכי ראבי"ע עצמו "סתם דרך כלל ולא פירש, להוציא שני כתובים" (עמ' 12). לדיון ראשוני קצר בהוראת הפ"א הרפה" אצל ראבי"ע, ראה: בנימין זאב בכר, ר' אברהם אבן עזרא המדקדק, תל-אביב תרצ"א [ד"צ ירושלים תש"ל], עמ' 118-119. ע"צ מלמד, במהלך דיונו בשימוש שראבי"ע עושה בלשון הערבית (מפרשי המקרא - דרכיהם ושיטותיהם, ירושלים תשל"ח, ח"ב, עמ' 619-623), מסתפק בציון העובדה שראבי"ע

"אז", כלומר: תוצאה הגיונית של האמור קודם לוא"ו.¹⁷ הוראה זו של הפ"א הרפה עשויה לבוא בחלקו השני של משפט תנאי [= "תשובת התנאי"], שהקשר הסיבתי בין שני חלקיו גלוי ומפורש, או בפסוק, שהעובדה שהסיפא שלו היא תוצאה הכרחית של הנאמר לפניו, אינה ניכרת.

ראבי"ע עומד על משמעות זו של הפ"א הערבית במשפט התנאי המפורש, בביאורו על שמות יח, כג: "אם את הדבר הזה תעשה וצוך אלהים ויכלת עמדי" - "וי"ו ויכלתי כפ"א רפה בלשון ישמעאל: אם תעשה את הדבר הזה ויתן לך השם רשות לעשותו, אז תוכל לעמוד". ראבי"ע מבליט את הוראת התנאי של הפסוק, בהמירו את הווא"ו הפותחת את תשובת התנאי ("ויכלתי") במילית "אז", המובעת בערבית באמצעות "פ"א רפה";¹⁸ "אם יעברו בני גד ובני ראובן אתכם את הירדן כל חלוץ למלחמה לפני ה' ונכבשה הארץ לפניכם ונתתם להם את ארץ הגלעד לאחזה" (במדבר לב, כט) - "וונתתם" - תתנו להם, והווי"ו כפ"א רפה בלי ישמעאל, כי כן משפט הלשון;¹⁹ "לוא הקשבת למצותי ויהי כנחר שלומך וצדקתך כגלי היס" (ישעיהו מח, יח) - "והנה הווי"ו ויהי כפ"א רפה בלשון קדר".²⁰

על הוראת הסיבטיות של הווא"ו הדומה לפ"א הערבית בפסוקים שהמבנה שלהם אינו של תנאי גלוי, לפי שאין הוא כולל מיליות תנאי מובהקות, ראבי"ע עומד, למשל, בפסוק הבא: "אשה כי תזריע וילדה זכר וטמאה שבעת ימים"

מעיר על וי"ו שהיא כפ"א רפה בלשון ישמעאל, אך אין הוא מציין משמעויות ספציפיות. אי"ה בכוונתי לייחד לסוגייה זו מאמר נפרד ומפורט במקום אחר.

17 השווה מזה שכתבנו לעיל ביחס לר' יונה אבן גינאת.

18 גם רס"ג מתרגם את הפסוק לערבית בהוראת תנאי, אולם הוא נוקט מבנה תחבירי שונה, שאיננו כולל פ"א רפה.

19 אף רס"ג בתרגומו הוסיף למשפט התנאי פ"א ערבית: "אן עברו מעכס אלארדן כל מגיד ללחרב בין ידי אללה חתי יפתח אלבלד בין ידיכם פאעטוהם בלד גירש חוזא" [= אם יעברו אתכם את הירדן כל חלוץ למלחמה לפני ה' עד שתיכבש הארץ לפניכם, אז תתנו להם את ארץ הגלעד לאחזה].

20 מבחינת הלשון הערבית הערתו זו של ראבי"ע היא "מוזרה", לפי ש"תשובת התנאי" במשפט התנאי הבטל איננה פותחת בערבית ב"פ"א", אלא ב"כ באות "לא"י", כפי שאומנם תרגם רס"ג על אתר: "לו אצגית אלי וצאיאי לכאן סלאמך תיאירא כאלנהר" וכי (תפסיר ישעיה לרב סעדיה, מהדורת יהודה רצהבי, קרית אונו תשנ"ד, עמ' קט). נראה, שראבי"ע התכוון בפירושו הנ"ל לתפקידה של הפ"א הערבית במשפטי התנאי באופן כללי, ולא כיוון את דבריו למשפט התנאי הבטל דווקא. יוער, כי ר' יוסף כספי כותב על ווא"ו ויהי: "כמו אלה הווי"ם הרבה, כי אין כל ו"ו לעטוף [= לחבר] (אדני כסף, מהדורת יצחק הלוי לאסט, חוברת ראשונה, רמסגט תרע"א [ד"צ ירושלים תש"ל], עמ' 162; מקראות גדולות - הכתר, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 313), וראה על כך עוד בהמשך המאמר.

(ויקרא יב,ב) - "וי"ו וטמאה' כפ"א רפה בלשון ישמעאל", דהיינו: כאשר היא מזריעה היא נטמאת;²¹ "ואשר יגאל מן הלויים ויצא ממכר בית ועיר אחזתו ביבלי" (ויקרא כה,לג) - "וי"ו ויצא' כפ"א רפה בלשון ישמעאל";²² "וירד ה' בענן וידבר אליו ויאצל מן הרוח אשר עליו ויתן על שבעים איש הזקנים ויהי כנוח עליהם הרוח ויתנבאו ולא יספו" (במדבר יא,כה) - "וי"ו ויתנבאו' כפ"א רפה בלשון ישמעאל", כלומר: אז התנבאו.²³

"בין... ובין", דהיינו, בהוראת ברירה. אבן עזרא מציין משמעות זו בביאורו על הפסוק: "אם עוד רבות בשנים... ואם מעט נשאר בשנים עד שנת היבל וחשב לו" (ויקרא כה,נא) - "וי"ו ואם עוד רבות בשנים ואם מעט נשאר בשנים"²⁴ כפ"א רפה בלי ישמעאל, והטעם בין היות השנים הנשארות רבות או מועטות";²⁵ "ואם גאל יגאל את השדה המקדיש אתו ויסף חמשיית כסף ערכך עליו" (ויקרא כו,יט) - "וי"ו ואם גאל יגאל' כפ"א רפה בלשון ישמעאל, והוא דבק בטעם הפסוקים שהם למעלה, כי הערך עיקר, אם יגאל השדה ואם לא יגאל."²⁶

ד. רד"ק

בניגוד לראבי"ע, רד"ק אינו מרבה להשתמש בפירושו בלשון הערבית, ומכאן שאין הוא מרבה להקביל וי"וין עבריות ל"פ"א רפה בלשון ישמעאל". למעשה מצאתי רק מקומות בודדים, שבהם הוא נוקט במפורש לשון זו: בביאורו על יהושע א,א רד"ק דן באות ו"ו ו"ו שבראשית הספר: "ויהי אחרי מות משה עבד ה'". הוא אינו מייחס לו"וין זו תפקיד כלשהו, ורואה בה אמצעי סגנוני בלבד: "מנהג הלשון לכתוב במקומות ו"וין שלא להוסיף ולחבר דבר אל

21 השווה תרגום רס"ג, המוסיף אף הוא את האות "פ"א" בפתחת חלק התשובה של משפט התנאי: "איה אמראה עלקת פולדת ד"כרא פתגיס סבעה איאם" [= כל אשה אשר תהרה (השווה אונקלוס: "תעד"י) ותלד זכר, הרי היא תטמא שבעה ימים".

22 השווה תרגום רס"ג: "פמן אשתרי ד"לך מנהם פליכירגי כל בית מביועי" וכ"ו [= מי שקונה זאת מהם, הרי כל בית אשר נמכר ייצא"י]. רס"ג משנה בתרגומו את הרישא של הפסוק, כדרכו שלא לחזור על מה שכתב בפסוקים קודמים, ואכמ"ל.

23 רס"ג בתרגומו העניק לפסוק משמעות מובהקת של זמן: "פלמא אסתקר עליהם ד"לך אלנור תנבו" [= כאשר נח עליהם אותו האור (!) התנבאו].

24 על נוסח דברי ראבי"ע ראה מה שהעיר רצהבי במאמרו הנזכר, עמ' 14, מס' 22.

25 רס"ג בתרגומו מצרף את האות פ"א דווקא לפועל "יחשבי" ["פליחסבה"י], שהוא אומנם התשובה לתנאי שבראשו.

26 אף כאן רס"ג מצרף פ"א ערבית לסיפא של משפטי התנאי שבפסוקים יח-כ, אך לא למילה "ואם", כפי שעושה ראבי"ע.

דבר,²⁷ כמו: 'ביום השלישי וישא אברהם את עיניו' (בראשית כב,ד), 'ואלה בני צבעון ואיה וענה' (שם לו,כד)... וכבר כתבנו בספר 'מכללי אשר חיברנו, כי יש לפרשם לתוספת עם חסרון מעט, לפי עניין כל אחד מהם, כפי דרך המקרא.²⁸ ומלת 'יהי' תמצא בהתחלת הדברים ואף בראשית הספרים,²⁹ כמו זה... ואם נאמר, כי הטעם להדביק ספר אל ספר ועניין זה אל הקודם, לא יספיק הטעם בכולן. ואמרו המפרשים,³⁰ כי הוי"ו היא כפי"א רפה בלשון ישמעאלי.³¹

שיטת רד"ק, שלפיה מצויות במקרא וא"ויון, המקבילות ל"י"א בלשון ישמעאלי, ושאינן להן כל חשיבות פרשנית, מקורה במחלוקת מפורסמת שהתגלעה בשלהי המאה העשירית בין דונש בן לברט לבין מנחם בן סרוק ותלמידיו. לשיטת דונש, מצויות במקרא מילים, שבראשן וא"ו נטולת הוראה מילונית או השפעה תחבירית, שאין לה כל חלק בביאור הכתובים. וא"ו זו כונתה בפיו: "וי"ו טפל בפתרון נופלי", דהיינו: וא"ו חסרת תפקיד פרשני. מנחם בן סרוק סבר, לעומת זאת, כי לוא"ו זו יש משמעות תחבירית בכל הפסוקים

27 ראה בעניין זה דבריו של המתרגם הנודע והפילוסוף, ר' שמואל אבן תיבון, על הו"א"ו בפסוק "והארץ היתה תהו ובהו": "ותהיה וי"ו 'והארץ' כפי"א רפה בלשון ישמעאל, שדרכם לשומה בראשי המאמרים ובראשי התולדות ללא עניין עיטוף [= חיבור] ולא עניין התחלה" (מאמר יקוו המים, פרסבורג תקצו [ד"צ ירושלים תשכ"ח], עמ' 126), וראה עוד דברי ר' יוסף כספי שצוטטו לעיל (סוף הערה 20).

28 את האמור ב"מכלול" ראה להלן הערה 30.

29 השווה גם פירוש רד"ק על שמואל א א, א: "ויהי איש אחד מן הרמתים צופים - כבר כתבנו בתחילת ספר יהושע, כי הוי"ו תימצא בלשון הקודש בתחילת הדברים, וכן מנהג לשון ישמעאלי."

30 כוונתו בעיקר לראבי"ע, ראה, למשל, פירושו על בראשית כ, טו. בספר "מכלול" רד"ק מביא דבר זה במפורש בשם ראבי"ע: "והוי"ו תשמש לתוספת דבר, ופעמים אינה לתוספת ולא תשמש כלום, אלא שהוא התחלת המילה... וכתב רבי אברהם אבן עזרא הו"ויון הם כפי"א רפא (!) בלשון ישמעאל, שאינה משתמשת [= שהיא חסרת שימוש], אלא שהיא תחילת דיבור" (מכלול, מהדורת יצחק רוטנברג, ליק תר"ב [ד"צ ירושלים תשכ"ו], דף מו, ע"א). בהמשך רד"ק מביא את דעת אביו, ר' יוסף קמחי, שכל וא"ו כזו רומזת על מילה החסרה בכתוב. והשווה לכל האמור גם פירוש רד"ק על בראשית לו, כד. על יחסו של רד"ק לראבי"ע ראה, למשל, ע"צ מלמד, מפרשי המקרא, ח"ב, עמ' 741-743, וכן: אברהם ליפשיץ, "הראבי"ע בפירושי רד"ק ובספריו", סיני, סא (תשכ"ז), עמ' צב-קט; א"י ברומברג, "הרד"ק כפרשן של הראבי"ע בספר תהילים", סיני, סב (תשכ"ח), עמ' ד-יב.

31 הציטוט מתוך: "מקראות גדולות - הכתר". בעקבות רד"ק כתב גם ר' שלמה בן מלך, פרשן המקרא בן המחצית הראשונה של המאה ה-16: "אמרו המפרשים, כי הוי"ו הזאת היא כפי"א רפה בלשון ישמעאלי (ספר מכלל יופי, אמסטרדם תמ"ד [ד"צ ירושלים], דף נ ע"א). על ר' שלמה וחיבורו ראה מאמרי: "מכלול יופי לר' שלמה בן מלך - מאסף לפרשנות המקרא הפילולוגית בימי הביניים", מגדים ה (תשמ"ח), עמ' 45-57.

שבהם היא מצויה. דברי רד"ק (ואביו, ר' יוסף קמח), שצוטטו לעיל, בהקשר ל"פ"א רפה", הם נדבך נוסף במחלוקת חשובה זו, שהעסיקה את חכמי ימי-הביניים.³²

בביאורו על הפסוק: "והשרידים שרדו מהם ויבאו אל ערי המבצר" (יהושע י, כ) רד"ק כותב: "וי"ו ויבאו כפ"ה רפה בלשון ישמעאל, וענין הפסוק כן: והשרידים אשר שרדו מהם באו אל ערי המבצר".³³

ביאור זה של רד"ק נובע מכך, שהוא משנה את המבנה התחבירי של הפסוק ורואה במילים "שרדו מהם" פסוקית זיקה ("אשר שרדו מהם"). מכיון שרד"ק אינו מייחס לוא"ו אשר בפועל "ויבאו" תפקיד של "וא"ו ההיפוך",³⁴ אשר יצדיק את קיומה, היא הופכת להיות מיותרת.³⁵

בביאורו על הפסוק: "אמר אל טחי תפל ויפל היה גשם שוטף ואתנה" (יחזקאל יג, יא) רד"ק כותב: "ויפלי - הוי"ו כפ"א רפה בלשון ישמעאל, כוי"ו וישא אברהם את עיניו (בראשית כב, ד) והדומים לו, כלומר יפול זה הבנין ואפילו יהיה חזק כמחשבותיכם, כי יהיה גשם שוטף שיפילו".³⁶ נראה, שרד"ק רואה בפועל "ויפלי" תוצאה הכרחית של הנאמר לפני כן, דהיינו: הנפילה היא בלתי נמנעת לאור האמירה ל"טחי תפל", וזאת בהתחשב בגשם השוטף ובאמור בהמשך הפסוק.

בפירושו על הפסוק: "ונתתי לך מהלכים בין העמדים האלה" (זכריה ג, ז) כותב רד"ק: "ונתתי - אתן לך, והוי"ו כוי"ו ויהי ביום השלישי וישא אברהם את עיניו". אומנם רד"ק אינו מציין במפורש את המונח "פ"א רפה בלשון ישמעאל", אולם זו כוונתו בעליל, לפי שהוא מפנה את הקורא לפסוק מבראשית

32 לסקירה נרחבת על מחלוקת זו, ראה: ניסן נצר, "וי"ו טפל בפתרון נופלי", סיני, קי (תשנ"ב), עמ' סג-עג; אי שלוסברג, "שיטת רס"ג בסוגיית וי"ו טפל בפתרון נופלי", סיני קיא (תשנ"ג), עמ' ריז-רכג. יש לציין, כי גם ר' יונה אבן גינאח הכיר בקיומה של וא"ו "דחוקה בתחילת המילה לבלתי עטף על העניין אשר לפניו" (הרקמה, עמ' סג, שו" 8), אך הוא לא זיהה אותה עם "הפ"א אצל הערב", שאותו הוא מזכיר בהמשך דבריו שם (וראה בעניין זה לעיל).

33 פירוש זה הובא כלשונו ע"י ר' שלמה בן מלך (מכלל יופי, דף טא, ב). יצוין, כי ר' שלמה מבאר גם את המילים "אז ידבר" (אשר בפסוק יב) עפ"י הערבית, וזאת בהסתמכו על ראבי"ע: "כתב ראבי"ע משפט לשון הקודש לומר לשון עתיד תחת עבר עם מילת 'אז', וכן בלשון ישמעאל". רד"ק, לעומת זאת, איננו מביא ביאור זה.

34 ר' יונה אבן גינאח מגדיר את תפקידה זה של הווא"ו במילים: "ותבוא על הפעלים העתידים ותשיב עניניהם חולפים" (עמ' סט, שו" 8, ועיין עוד שם, עמ' רכד, שו" 18 - עמ' רכה, שו" 4).

35 התרגום הארמי, לעומת זאת, מבין את הווא"ו כפשוטה: "ומשיזביא אשתיזבו מנחון ועלו לקרוין כריכון".

36 פירושו זה של רד"ק הובא כלשונו ע"י ר' שלמה בן מלך (מכלל יופי, ח"ב, דף קכח, ב).

כבד, המשמש דוגמה "קלאסית" של "פ"א רפה".³⁷ עפ"י תוכן הפסוק נראה, שרד"ק מבין את מילים המצוטטות לעיל כ"תשובה" ל"תנאי" שבראשית הפסוק: "אם בדרכי תלך" וכו', אם כי ההקבלה (גם בדוגמה הקודמת) לו"או שבפסוק "וישא אברהם את עיניו" טעונה עדין ליבון.

ה. רל"ב"ג

ר' לוי בן גרשום, פרשן המקרא שפעל בפרובאנס במחצית הראשונה של המאה ה-14, המעיט, מטבע הדברים, להיעזר בלשון הערבית לצורך ביאור הכתובים.³⁸ ובכל זאת מצאנו אצלו מספר דוגמאות לשימוש ב"פ"א רפה". לוא"ו הזו אין, אליבא דרל"ב"ג, הוראה פרשנית או תחבירית, ואין להתחשב בה כלל בביאור הכתובים:

בפירושו על הפסוק: "ויעש את העמודים ושני טורים סביב" (מלכים א ז, ח), רל"ב"ג כותב: "והנה תהיה אות וא"ו במילת 'שני טורים' כפ"א רפה בלשון ישמעאל, והרצון בו: ויעש את העמודים שני טורים. או ירצה בזה, שכבר עשה את העמודים בשבכה באופן שתיארנו, ועשה אותם שני טורים. והכוונה אחת עם מה שזכרנו קודם".³⁹

בביאורו על הפסוק: "וילך חזאל לקראתו ויקח מנחה בידו וכל טוב דמשק משא ארבעים גמל" (מלכים ב ח, ט) רל"ב"ג כותב: "ויכל טוב דמשק משא ארבעים גמל" - והנה אחשוב שזאת היא המנחה שלקח בידו, ר"ל תחת רשותו. ותהיה וי"ו יכל טוב' כפ"א רפה בלשון ישמעאל, ר"ל שהיא ללא ענין, והרצון בו 'כל טוב דמשק'".⁴⁰ לדעת רל"ב"ג, אם כן, "כל טוב דמשק משא ארבעים גמל" הוא תמורה ל"מנחה" שלקח חזאל בידו, ולא מושא ישיר נוסף, המקושר לקודמו באמצעות וא"ו חיבור.⁴¹

37 גם ראבי"ע על אתר מזהה את הוא"ו שבראשית הפועל "ונתתי" עם "פ"א רפה בלשון ישמעאל".

38 על פרשנותו של רל"ב"ג, ראה: אלי פריימן וברוך ברנר, "פירוש רל"ב"ג לתורה", מחניים 4 (תשנ"ג), עמ' 224-241.

39 עפ"י "מקראות גדולות - הכתר". התרגום הארמי מקיים את הוא"ו: "ועבד ית עמודיא ותריך סדרין".

40 עפ"י "מקראות גדולות - הכתר".

41 אף כאן התרגום הארמי מקיים את הוא"ו: "ואול חזאל לקדמותיה ונסיב תקרובתא בידיה וכל טוב דמשק".

בביאורו על הפסוק: "הלא יראתך כסלתך תקותך ותם דרכיך" (איוב ד, ו) רלבי"ג כותב: "וי"ו יותם דרכיך כפ"א רפה בלשון ישמעאל, והרצון: 'תקותך תם דרכיך', ר"ל תקותך שישמרו קנייניך היתה סבת תום דרכיך ולזה סר תמימותיך בסוף הקניינים ההם". רלבי"ג רואה בפסוק שני חלקים מקבילים: "יראתך - כסלתך", ו-"תקותך - תם דרכיך", וברור שבניתוח זה אין לוא"ו כל מקום.⁴²

ו. ר' יוסף בן נחמיאש

ר' יוסף נחמיאש [להלן: ריני"ח], תלמיד הרא"ש, פעל בספרד במחצית הראשונה של המאה ה-14.⁴³ בפירושו ריני"ח נעזר לא אחת בלשון הערבית

42 קדם לרלבי"ג בביאור זה רס"ג, המתרגם לערבית: "אלא אן תקואך כאן תכלאנך ורגיאך פצחה' טרקד" [= הלוא יראתך היתה בטחונך ותקוותך (היא) טוהר דרכיך] (ספר איוב עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"ג, עמ' מה. בפירושו הארוך על אתר אין הגאון מוסיף ביאור כלשהו. אומנם ניתן, לכאורה, לראות באות פ' שבראשית המילה "פצחה" פ"א חיבור, ולא אות שורש [השווה גם פירושו של ר' משה אבן ג'יקטילה בהמשך], אך אפשרות זו קשה, משום שאם כוונת הגאון היתה לחבר את "רגיאך" עם "צחה טרקד", היה עליו להמשיך ולהשתמש ב"ו חיבור" ולא ב"פ". דרך אחרת בביאור הכתוב מצויה בפירוש המיוחס לר' משה אבן ג'יקטילה, הפרשן והמדקדק הספרדי בן המאה ה-11, ולפיה יש להבין את הפסוק כאילו נכתב: "הלא יראתך [בגלל] כסלתך בתקותך ובתם דרכיך": "אלים כשיתך לגיהלך רגיאך וצחה' טרקד" [= האם אין יראתך בגלל אי-ידיעתך את תקוותך ואת נכונות דרכיך]. בפירושו הארוך רמב"ג עומד על הקשרו של הפסוק ומוסיף ומבאר, כי הפחד גרם מכיון שאין האדם יודע למה לקוות ומכיון שהוא מטיל ספקות באשר לדרכו (בין באכער, "תרגום ערבי על ספר איוב עם ביאור ערבי לר' משה בן שמואל הכהן הנקרא בן ג'יקטילה", בתוך: ספר זכרון לאברהם אליהו הרכבי, פטרבורג תרס"ט [ד"צ ירושלים תשכ"ט], עמ' 231-232). בדומה לרמב"ג, המוסיף את אות היחס "ב" לפני "תקותך" ולפני "תם דרכיך" (המקושרים בהכרח בוא"ו החיבור), מבאר ר' ישעיה מטראני, אך נימת פירושו "חיובית": "הלא יראתך כסלתך' לשון בטחון הוא, כמו וישימו באלהים כסלם' (תהילים עח, ז), וביראתך תוכל לבטוח בבורא ובתקותך ובתם דרכיך" (תקות אנוש - פירושים על ספר איוב, מהדורת ישראל שווארץ, ברלין תרכ"ח [ד"צ ירושלים תשכ"ט], עמ' 43). גם רש"י מבין את הפסוק באופן שונה מרלבי"ג: לא רק יראתך היא כסילות, אלא "וכן תקותך ותם דרכיך, הכל כסילות". בדמיון מה לרש"י מבאר גם ר' זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל מברצלונה, אשר חי בעיר רומא שבאיטליה במחצית השנייה של המאה ה-13: "תקותך שתלית בתם דרכיך היא גם כן כסלתך כשבטחת על תמונתך וחשבת שהבורא לא יעשה לך שום דבר שהיה מזיק לך ומצר אותך" (תקות אנוש, עמ' 200. לסיכום קצר על ר' זרחיה ראה: קולט סיראט, הגות פילוסופית בימי-הביניים, ירושלים 1975, עמ' 384-387, ובמיוחד בדיסרטציה של אבי רביצקי על הגותו של ר' זרחיה ועל הפילוסופיה המימונית-תיבונית במאה ה-13, האוניברסיטה העברית, 1977).

43 על ריני"ח ודרכי פרשנותו ראה מאמרי: "עיונים בפירושי ר' יוסף נחמיאש", מגדים ח (תשמ"ט), עמ' 84-96.

ובתיאורי ריאליה פרסית. בין הייתר הוא משתמש גם בכלל: "פי"א רפה בלשון ישמעאלי". המשמעויות שהוא מוצא לה, הן: "אז"ו-ו"אם כן".

להלן דוגמאות מפירושו:

על הפסוק: "כי תבוא חכמה בלבך ודעת לנפשך ינעם" (משלי ב, ל) ריניח כותב: "... אמר 'תבוא' ולא אמר 'תביא', כלומר: כשתגיע למעלה זו שתבוא החכמה בלבך בלא עמל ויגיעה, אז תנעם עליך, ודעת' כפי"ה רפה בלשון ישמעאלי".⁴⁴ והשווה גם פירושו של רד"ק: "כאשר תתחזק החכמה בלבך אז תאהב אותה ולדעת אותה ינעם לנפשך".⁴⁵

"אם ללצים הוא יליץ ולענוים יתן חן" (משלי ג, לד) - "הנכון בעיני לפרש ו"ו ולענוים" כפי"א רפה בלשון ישמעאל, כל'ו אם השם שהזכיר בפסוק ראשון: ללצים הוא יליץ, שיתן גמול הליצנות ללצים, אם כן ולענוים יתן חן".

"כי אם יש אחרית ותקותך לא תכרת" (משלי כג, יח) - "... ויש מפרש כי אם י - 'כאשר', כמו: וואם יהיה היבלי (במדבר לו, ד), 'והיה אם בא אל אשת אחיו (בראשית לח, ט). וי"ו 'ותקותך' כפי"א רפה בלשון ישמעאל, והטעם להודיע, כי כאשר תהיה האחרית תקותו לא תכרת". הוראה זו זהה, למעשה, להוראה שריניח מעניק לוא"ו בפסוק ב, י לעיל.

"כן דעה חכמה לנפשך אם מצאת ויש אחרית ותקותך לא תכרת" (משלי כד, יד) - "אם מצאת החכמה התבשר שיהיה לך אחרית טובה. וי"ו ויש אחרית' כפי"א רפה בלשון ישמעאל". הוא"ו משמשת כאן לפתיחת התשובה למשפט התנאי, המצויה בחלקו השני של הפסוק והפותחת במילה "ויש".⁴⁶

"נגיד חסר תבונות ורב מעשקות שנא בצע יאריך ימים" (משלי כח, טז) - "יש מפרש טעם הפסוק: נגיד, כשתראנו חסר תבונות, דע כי הוא רב מעשקות. וי"ו

44 פירוש על ספר משלי לרבי יוסף ברבי יוסף ו' נחמיאש, מהדורת משה אריה הלוי באמבערגער, ברלין תרע"ב [יצא לאור בשנית בתוך הקובץ: פירושי רבי יוסף בן נחמיאש על משלי, מגילת אסתר, ירמיהו, פרקי אבות וסדר עבודת יום הכפורים, ירושלים תשי"ל (ז)], עמ' 8-9. המהדיר הראשון, מ"א במברגר, עוסק בקצרה בנושא ה"פי"א הרפה" במבואו לספר, תחת הכותרת: "עניני דקדוק לשון הקודש", עמ' 17-18.

45 אפרים תלמג, פירושים לספר משלי לבית קמחי, ירושלים תשנ"א, עמ' 339.

46 השווה גם רש"י על אתר: "אם מצאת אותה אז יש אחרית". וכן פירש רלב"ג: "אם מצאת חכמה תשיג בזה אחרית טוב, והוא ההצלחה האנושית". וקדם לכולם רס"ג בתרגומו הערבי: "אן וגידתהא וגידת אלעאקבה"] = אם מצאת אותה (כלומר, את החכמה) מצאת את האחרית]. (ספר משלי עם פירוש רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפת, ירושלים תשל"ו, עמ' קפ-קפז).

ירב' כפ"א רפה בלשון ישמעאל. אף כאן ה-וא"ו אשר בראשית המילה "ירב" פותחת את תשובת התנאי אשר ברישא של הפסוק.⁴⁷

"זרעו חטים וקוצים קצרו נחלו לא יועלו ובשו מתבואתיכם מחרון אף ה" (ירמיהו יב, ג) - "... זרעו חטים פי שעשו תשובה בימי יאשיהו ולא בלב שלם, ועל כן קצרו קוצים, נחלו ונכאבו על כך לא יועילו עמכם, א"כ ראוי לכם שתבושו מתבואותיכם ציווי מחרון אף ה'. ויהיה וא"ו יבשו מתבואתיכם פ"א כפא בלשון ישמעאל".⁴⁸ הסיפא של הפסוק, הפותחת ב"פ"א רפה", היא, לפיכך, מסקנה הכרחית והגיונית של הרישא שלו.

"ואם עמדו בסודי וישמעו דברי את עמי וישבוס מדרכם הרע ומרע מעלליהם" (ירמיהו כג, כב) - "ואם" - כאשר הם אומרים כך היה להם לעשות להשמיע דברי אל העם וישבוס מדרכם הרעה ומרוע מעלליהם, והם לא עשו כן אלא הוסיפו על חטאתם פשע. "ישמיעו" - הוא"ו רפה"⁴⁹ בלשון ישמעאל".⁵⁰ לפי רינ"ח הוא"ו במילה "וישבוס" היא תשובת התנאי אשר ברישא של הפסוק, דהיינו: אם עמדו בסודי, כי אז ישמיעו את דברי את עמי.⁵¹

47 ראה גם לשון התרגום: "שליטא חסיר הוינא סגינן עושקוי". ובדומה ביאר רש"י: "מתוך שהוא חסר תבונה הוא רב מעשקות", וכן הובא ב"מצודות דוד": "כאשר יהיה הנגיד חסר תבונה ירבה מעשקות עם". רס"ג בתרגומו הופך את סדר המילים ומבאר: "ומדבר כתיב אלמגאשם פהו נאקץ אלפחם" = עושה מעשי העושק הרבים הרי הוא חסר הבנה (רס"ג, משלי, עמ' רלא. רס"ג מדגיש את תרגומו זה גם בפירושו הארוך - ראה שם).

48 פירוש על ספר ירמיהו לרבי יוסף ברבי יוסף ו' נחמיאש, מהדורת משה אריה הלוי במברגר, פרנקפורט דמיין תרע"ב-תרע"ג [ד"צ ירושלים - ראה לעיל הערה 44], עמ' 54. נראה שאת המילים האחרונות יש לתקן ולקרוא: "כפ"א רפה בלשון ישמעאל". לפירוש דומה ראה הביאור שהביא רד"ק בשם אביו, ר' יוסף קמחי: "ואדוני אבי ז"ל... פי יבשו מתבואתיכם ציווי, כלומר יש לכם ליבוש מתבואותיכם, שהם קוצים". ביאור דומה הביא גם בעל "מצודת דוד" על אתר.

49 לדעת המהדיר יש לגרוס: "נראה כפ"א רפה".

50 עמ' 79.

51 השווה רד"ק על אתר: "ויי"ו וישמיעו כויי"ו ויטמאה שבעים כנדתה' (ויקרא יב, ה), ונתתי גשמיכם' (שם כו, ד) והדומים להם, שהוא לתנאי, כלומר: אם יהיה זה יהיה זה".